

Neo-Realizm Kuramı Çerçevesinde Azerbaycan-İran İlişkilerinin Analizi

Araz Aslanlı

Öğr. Gör, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (UNEC) İktisat ve İşletme Bölümü,
aslanly@yahoo.com

Ağil Memmedov

Öğr. Gör, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (UNEC) İktisat ve İşletme Bölümü
aqil.arifoglu@gmail.com

Öz

Azerbaycan'ın İran ile ilişkileri genelde olaylar üzerinden anlatılmakta ve bu konu üzerine yapılmış çalışmaların önemli bir kısmı teorik bir çerçeve kaygısı taşımamaktadır. Bu çalışmada Azerbaycan-İran ilişkileri uluslararası ilişkiler teorileri çerçevesinde incelenmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda yapılan çalışmalar sonucunda Azerbaycan-İran ilişkilerinin doğasının neo-realizm yaklaşımına daha uygun olduğu düşünülmüştür.

Makalede önce neo-realizm üzerinde durulmuş, neo-realizmin temel yaklaşımları anlatılmış, daha sonra ise Azerbaycan-İran ilişkileri neo-realizm kuramı çerçevesinde analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede Azerbaycan-İran ilişkilerinde tarafların algıladıkları risklerin fırsatları üstelediği, özellikle güvenlik kaygısının ve uluslararası ilişkilerin doğasındaki anarşizme olan yüksek inancın işbirliğini genelde geri plana itmesinin neo-realist yaklaşımla örtüştüğü tespit edilmiştir. Türkçe Özet 100 ila 150 kelime arasında olmalıdır.

Anahtar Kelimeler Neo-realizm, Azerbaycan, İran, Güvenlik, Enerji

Azerbaijan-Iran Relations in the Framework of the Neorealism Theory

Abstract

Generally, the relations of Azerbaijan with Iran are explained through the events and important part done of these studies on this subject does not carry anxiety the theoretical framework. In this study Azerbaijan-Iran relations have been examined in the context of international relations theory. The nature of the Azerbaijan-Iran relations are considered to be more suitable approach of neo-realism as a result, according to these studies.

First of all the article was focused on neo-realism, basic approaches of neo-realism was explained, then the Azerbaijan-Iran relations have tried to be analyzed in the framework of the neorealism theory. In this context the parties perceived entreaty opportunities of the risks, it was determined to push back the plan coincide approach with neo realist the cooperation of the highest faith in to anarchism, especially in the nature of the international relations and security concerns.

Keywords: Neo-realism, Azerbaijan, Iran, Security, Energy

Giriş

Azerbaycan-İran ilişkileri her iki ülkenin dış politikalarının öncelikli konuları arasında yer almaktadır. Özellikle Azerbaycan dış politikasına ilişkin çalışmaların önemli bir kısmı ve bu arada Azerbaycan'ın İran ile ilişkileri genelde olaylar üzerinden anlatılmaktadır. Doğal olarak bu konu üzerine yapılmış çalışmaların önemli bir kısmı teorik bir çerçeve kaygısı da taşımamaktadır. Halbuki uluslararası ilişkilerde belli bir sürecin ya da bir ülkenin dış politikasının (onun belirli bir döneminin) bir teori çerçevesinde anlatılması sıkça karşılaşılan bir durumdur.

Tabii ki, ilişkilerin ya da süreçlerin açıklanması açısından teorilerin hiçbirinin tam olarak yeterli olduğu iddia edilemez. Ancak hepsi, fikirlere şüpheci yaklaşmamız gerektiğini öğreterek metodolojik birikimimize katkıda bulunmaktadır. Farklı teoriler, farklı analiz seviyesi gerektirmektedir (Roskin ve Berry, 2014: 65).

Teorik inceleme teşebbüsü en asgari düzeyde bir eleştiri eylemine, yani gündelik uluslararası siyaset tartışmalarının dayandığı temel varsayımların tespit ve formüle edilmesine, belirginleştirilmesine ve sorgulamaya tabi tutulmasına işaret etmektedir. En ileri düzeyde ise bazı varsayımların doğru, bazılarının ise yanlış; bazı argümanların geçerli, bazılarının ise geçersiz olduğunun temellendirilmesinin ardından, sağlam bir bilgi yapısının inşa edilmesine geçilmesini öngören bir teori inşa çabasını içermektedir (Burchill ve diğerleri, 2013: 15).

Bu bağlamda Azerbaycan'ın İran politikasının ve bir ölçüde Azerbaycan-İran ilişkilerinin bir teori çerçevesinde incelenmesinin disipline ek bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Aşağıda üzerinde daha ayrıntılı bir biçimde durulacağı üzere Azerbaycan'ın İran politikası ve genel olarak Azerbaycan-İran ilişkileri açısından güvenlik, riskler, tehdit algulamaları daha ön plandadır. Kuşkusuz iki ülkenin işbirliği söylemini ve ortak değerleri vurguladıkları dönemlerde mevcuttur. Ama bu vurgular, tehdit algulamalarını hiçbir dönemde gölgeleyememiştir.

Bu çalışmada önce neo-realizm kuramı üzerinde durulmuş, neo-realizmin temel yaklaşımları anlatılmış, daha sonra ise Azerbaycan-İran ilişkileri örnek olaylardan da yola çıkılarak neo-realizm kuramı çerçevesinde analiz edilmeye çalışılmıştır.

Neden Neo-Realizm?

Uluslararası ilişkileri, klasik realizm insan tabiatı ve davranışından, neo-realizm, uluslararası sistemden, neo-klasik realizm ise, devlet-içi etkenlerden yola çıkarak açıklamaya çalışmaktadır. Uluslararası ilişkileri belirleyen en önemli etken, klasik, neo-realizm ve neo-klasik realizmlere göre, sırasıyla insan yapısı, devlet sisteminin yapısı ve devletin yapısıdır (Ersoy, 2014: 166). Bu çalışmada Azerbaycan-İran ilişkileri neo-realizm kuramı perspektifinden

incelenecektir. Bunun nedeni neo-realizmin realizmden ve neo-klasik realizmden farklarından kaynaklanmaktadır.

Neo-realizm uluslararası sistemin egemen devletlerden oluştuğu ve bu devletlerin işlevsel yönden benzer unsurlar olduğu görüşü temelinde bir yapı çerçevesi çizerken, devletleri birbirlerinden farklılaştıran öğenin güç dağılımı olduğu görüşünü ileri sürmektedir. Genel anlamıyla, neo-realizm klasik gerçekçiliğin birim düzeyindeki analizlerine sistem analizi de ekleyerek bir uluslararası politika felsefesi oluşturmaktadır (Şahin ve Şen, 2014: 46-47).

Neo-realizmin yaklaşımını belirleyen üç temel varsayım vardır. İlki sistemin düzenleyici ilkesi olarak anarşi; ikincisi, devletleri birbirlerine benzer kılan güvenlik-öncelikli davranış biçimi; üçüncüsü de sistemdeki aktörlerin pozisyonlarını belirleyen güç dağılımı. Klasik realizmde olduğu gibi uluslararası sistemin anarşik bir yapıya sahip olduğu fikrini kendisine temel alsada, klasik realizmden farklı olarak neo-realizm tekil aktörlerin yani devletlerin tek başlarına girdikleri bir rasyonel karar verme süreciyle hareket etmediğini iddia eder. Kararları söz konusu aktörlerin kendilerinin ve rakiplerinin sistem içinde işgal ettikleri konumların çizdiği çerçevede belirlenen etkileşimlerin empoze ettiği bir sonuçtur. Neo-realizm uluslararası siyasetin ve güvenlik arayışının, devletlerin sistem içinde işgal ettiği pozisyonlar tarafından üretildiğini iddia eder. Yani aktörler sadece kendi pozisyonlarıyla ve kazançlarıyla değil rakiplerinin ne kazandığıyla da yakından ilgilidir. Neo-realizm büyük güçlerin sistemde sahip olduğu yüksek askeri güçlerle önemli pozisyonları ele geçireceğini ve sisteme hakim olacağını öngörür (Balcı ve Kardaş, 2014: 127).

Klasik yaklaşım uluslararası ilişkilerde, güç ve güç dengesi üzerinde durur ve soğuk savaş şartlarında olayları açıklama gücü sağlarken, değişen şartlar ve teoriye eleştiriler yeni arayışa yol açmıştır. Bu nedenle realist yaklaşımın yeni gelişmeleri içerir şekilde düzenlenmesi gerekmiş, realist teorinin ekonomik süreç ve ilişkilerle fazla ilgilenmemesine karşın, ekonomik ilişkiler ve ekonomik üstünlüğün güç ve siyaset açısından önemli etkisiyle yeni arayışlar öne çıkmıştır. Uluslararası siyasette siyasi eylemin bir boşlukta oluşmadığı, onu çerçeveleyen, yönlendiren ve sınırlandıran bir ortam ve yapıda oluştuğu göz önüne alındığında; realizmin (devlet merkezli) aktöre dayalı öznel yaklaşımı yeterince bilimsel bulunmamıştır. Bu çerçevede uluslararası ilişkileri bir yapısal bütünlük içinde işleyen neo-realizm belirmiştir (Yılmaz, 2013: 142-143).

Devletlerin güç potansiyellerine etki eden önemli faktörler bulunmaktadır. Coğrafya, demografi, kaynaklar ve jeopolitik unsurlar bunlar arasında yer alırken, güç unsuru temel olarak askeri güç üzerinden tanımlanmaktadır. Düzen kurucu merkezi bir otoritenin bulunmadığı anarşik uluslararası yapıda devletlerin çıkar odaklı davranışlarını sınırlandıran, sistem içerisindeki diğer devletlerin güç kapasiteleridir. Dolayısıyla güç faktörleri

devletlerin güvenliğini sağlayacak temel unsur olarak öne çıkmaktadır. Devlet bekasının güç faktörlerine bağımlı olduğu söz konusu sistemde güvenlik, askeri gücün maksimize edilmesi aracılığıyla sağlanmaktadır. Merkezi bir otoritenin bulunmadığı uluslararası sistemin işleyişi “kendi kendine yardım” prensibi çerçevesinde gerçekleşmektedir. Uluslararası normların, ilkelerin bulunmadığı bir ortamda devletlerin kendi güvenliklerini kendilerinin sağlamasıyla meşrulaşan maksimum güç geliştirme ve uygulama durumu, yapının “rekabetçi ve çatışmacı karakterini” ortaya koymaktadır. Bu yapıya uyum sağlayamayan, kendi kendine yardım mantığını uygulamakta başarısız olan devletlerin ise sistemden dışlanacağı öngörülmektedir (Küçüksolak, 2012: 203).

Savaş sonrası çalışmalarda, uluslararası siyasetle ilgili teorileştirmenin büyük bir kısmının başlangıç noktası güç ve ulusal çıkar olmuştur. Realist yaklaşım güç ve çıkarın önemini kabul etmekle birlikte, 1980’lerin başında neo-liberaller uluslararası siyasette, aslında uluslararası yapıların da önemli bir rol oynadıklarını öne sürmeye başlamıştır. Neo-realistler ve neo-liberaller göreceli ağırlıkları üzerinde anlaşmazlarsa da, muhtemelen bu üç faktörün (güç, çıkar ve uluslararası kurumların) birlikte, uluslararası meselelere dair uyumsuzlukların büyük bir kısmını açıkladığı konusunda hemfikir olacaktır (Wendt, 2012: 123).

Realizme göre güç, sadece devletleri değerlendirme noktasında temel referans olduğu için değil, aynı zamanda uluslararası sistemde güç kapasitelerinin nasıl dağıldığı konusunda söz konusu sisteme karakteristik özelliğini verdiği için de önemlidir. Gücün amaçtan ziyade güvenliği sağlama konusunda araç olduğunu neo-realist teorinin en önemli temsilcisi olan Kenneth Waltz’a göre, uluslararası sistemde gücün kritik önemi onun dağılımı ve bu dağılımın sisteme karakteristik özelliğini vermesi noktasına işaret eder. Neo-realist teori de sistemin yapısından dolayı hiçbir devletin mutlak güvenliği sağlamayacağı argümanını temel olarak alır. Bu argümandan hareketle, uluslararası sistemin karakteristik özelliğinin güvensizlik olduğunu ve tam da bu özelliğinden dolayı uluslararası politikanın iç politikadan ayrıldığını ileri sürmektedir. İç politikada güvensizlik durumu istisnai koşullarda mümkünken, uluslararası politikada güvensizlik normal olanla eşdeğerdir. Bundan dolayıdır ki, güvenlik sorunu devletlerin sürekli kaygısı haline dönüştüğü argümanını ileri sürer. Bu bağlamda Waltz’ın “güvenliği en yüksek amaç” olarak tanımlaması bir tesadüf değildir. “Kuvvet kullanımını engelleyecek bir otoritenin olmadığı” anarşik bir ortamda güvenliği sağlamanın tek yolu ise her devletin kendi kapasitesini maksimuma çıkarmasıdır (Balcı ve Kardaş, 2014: 122-123).

Neo-realist teorinin bir diğer önemli temsilcisi olan John Mearsheimer’ın “saldırgan realizm” olarak adlandırdığı yaklaşımına göre devletlerin güç için rekabet etmesi beş farklı unsurun bir araya gelmesi ve bunların

uluslararası sisteme karakteristik özelliğini vermesi nedeniyledir. Bunlar sırasıyla;

1. Sistemin temel aktörleri büyük güçlerdir.
2. Her devlet saldırgan bir askeri kapasiteye sahiptir.
3. Devletlerin diğer devletlerin niyetlerinden (saldırgan ya da savunması) hiçbir zaman kesin olarak emin olma imkanı yoktur.
4. Devletlerin nihai amacı hayatta kalmaktır.
5. Devletler rasyonel aktörlerdir (Balcı ve Kardeş, 2014: 127).

Bu tespit, ilk defa John Herz tarafından tanımlanan güvenlik ikilemi durumuna yol açmıştır. Güvenlik ikilemine yol açan dinamikler şu şekilde tanımlanmaktadır:

“Başkalarının niyetleri ile ilgili basitleştirilemez bir belirsizliğin olduğu bir ortamda, bir aktörün aldığı güvenlik tedbirleri, diğerleri tarafından tehditkar olarak algılanır; diğerleri kendilerini korumak için adımlar atarlar; bu adımlar da ilk aktör tarafından, diğerlerinin tehlikeli olduklarına dair ilk varsayımını doğrular nitelikte yorumlanır (Ersoy, 2014: 163).

Hertz'in güvenlik ikilemi, devletler arasındaki mücadeleyi insanın kusurlu doğasının bir etkisi olarak değil, çevrelerindeki rekabetçi karakterin bir işlevi olarak tasvir etmektedir. Bu, devletlerarası sistemin anarşik doğasını realist yaklaşımın dayanak noktası yapan ve böylece realizmin kötümser antropolojisini ortadan kaldıracak olan tabii bir hal analizidir (Knutsen, 2015: 334).

Güvenlik söylemlerinde güvenlik tehlikeleri için farklı kavramlar kullanılmaktadır: Hem sert (askeri) güvenlik hem de yumuşak güvenlik konularına (uyuşturucu, insan ticareti, göç) ilişkin olarak tehditler, hassasiyetler, çatışma alanları, belirsizlikler ve riskler (Brauch, 2008: 15).

Güvenlik, Hans Günter Brauch'un da belirttiği üzere konulara, değişen tarihsel şartlara ve durumlara göre uyarlanan bir kavramdır (Küçüksoğak, 2012: 202).

Neo-realist yaklaşımda devletlerarasında işbirliğinin gerçekleşebileceği ancak sınırlı olacağı kabul edilmektedir. İşbirliğinin sınırları ise, işbirliklerinin düzeyinden bağımsız olarak güvenlik meseleleri üzerinden şekillenecek ve hakim güvenlik rekabeti mantığına dayanacaktır. Dolayısıyla uzun dönemli kalıcı bir barıştan veya güç mücadelelerinden arınmış bir dünyadan söz etmek mümkün değildir (Baylis, 2008: 72).

Uluslararası ilişkilerin büyük ölçüde karamsar olan bu bakışı, Kenneth Waltz ve John Mearsheimer gibi çağdaş yazarlarca da paylaşılmıştır. Bu “neo-realist” yazarlara göre (yapısal realistler), güvenlik veya güvensizlik, büyük ölçüde uluslararası sistemin yapısının sonucudur. Anarşik yapının büyük ölçüde sürekli olduğu kabul edilmiştir. Bunun anlamıysa, uluslararası politikanın gelecekte de geçmişteki gibi şiddete eğilimli olacaktır. John Mearsheimer, “Back to the Future” başlıklı makalesinde,

Soğuk Savaş'ın sona ermesinin, aşırı milliyetçilik ve etnik çatışmaların geniş istikrarsızlık ve çatışmalara yol açacağını, geçmişin çok kutuplu geleneksel güç dengesi politikalarının dönüşüne sebep olmasının muhtemel olduğunu savunmaktadır. Mearsheimer, Soğuk Savaş'ı hakim iki kutuplu güç yapısının neden olduğu barış ve istikrar dönemi olarak değerlendirmiş ve bu sistemin çöküşüyle, on yedinci yüzyıldan beri uluslararası ilişkilerde felaketlere yol açan büyük güç rekabetine dönüş olacağı tahmininde bulunmuştu (Baylis, 2008: 72).

Mearsheimer, iki-kutuplu sistemin daha kolay başedilebilir bir güçler dengesi üzerine kurulu olduğunu ve Avrupa'nın Soğuk Savaş dönemi süresince 45 yıllık bir istikrar ve barış dönemi yaşadığını ileri sürmüştür (Arı, 2014: 153).

Mearsheimer, bir devlet için uluslararası sistemde en ideal durumun sistemdeki hükümler devlet olmak olduğu görüşündedir ve bu nedenle, "güç takibi, sadece hükümlerliğe ulaşıldığı zaman sona erer". Bununla birlikte, değişik sebeplerden dolayı, herhangi bir devlet için küresel hükümlerliğe ulaşmak neredeyse imkansızdır ve "bir büyük gücün ümit edebileceği en iyi netice, bir bölgesel hükümler olmak ve mümkünse yakın ve karadan ulaşılabilir bir diğer bölgeyi denetlemektir". Mearsheimer, herhangi bir büyük güç için ideal durumun, "dünyadaki tek bölgesel hükümler olmak" olduğunu savunur. Büyük güçler, bu ideal durum için birbirleriyle daimi bir mücadele içindedirler (Gözen, 2014: 178).

Waltz, uluslararası sistemin yapısının ulusal ölçekteki siyasal sistemlerin yapısından 3 ölçütle ayrıldığını ileri sürer: sistemin emir-komuta ilkesi, bileşenlerin karakteri ve bu bileşenlerin potansiyellerinin yeryüzünde dağılımı. Ulusal siyasi sistemlerde, temel organizasyon ilkesi hiyerarşidir; uluslararası sistemde ise faal olarak işleyen ilke anarşidir. Hiyerarşik ulusal sistemlerde emir-komuta ilişkisi vardır ve bireyler karmaşık bir toplumsal iş bölümü içinden seçtikleri meslekte özgürce uzmanlaşabilirler; alt-üst ilişkisinin bulunmadığı anarşik sistemlerde ise temel yapıtaşları olarak adlandırılacak bileşenler fonksiyonel benzerlikler gösterir. Hiyerarşik düzenlerdeki bireylerin fonksiyonel olarak birbirine benzemesine ve farklı kapasitelere sahip olmasına karşılık, anarşik düzlemdeki devletler aynı fonksiyonları yerine getirebilmek için gerekli olan yetenekten yoksundur (Linklater, 2015: 244).

Azerbaycan-İran İlişkilerinin Neo-Realist Kuram Çerçevesinde Analizi

Azerbaycan dış politikasında İran'ın yerine ve Azerbaycan-İran ilişkilerinin tarihçesine kısaca göz atacak olursak, günümüzdeki anlamıyla algıdan ve ilişkilerden daha çok 20. yüzyılın başları itibarıyla bahsetmek mümkündür. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluş süreci, Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan'ı işgali, Sovyetler Birliği dönemi ve Azerbaycan'ın bağımsızlık

mücadelesi bu algıyı ve ikili ilişkilerinin çerçevesini önemli ölçüde oluşturmuştur. Tarihi kaynaklarda Azerbaycan'ı iki parçaya bölen anlaşmalar olarak geçen 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay anlaşmalarının imzalanmasından önceki dönemler için ise günümüzdeki anlamda Azerbaycan-İran ilişkilerinden bahsetmek zordur. Hatta bu dönemin bir kısmı ortak (başka bir bakış açısıyla paylaşılabilen) tarihi ifade etmektedir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin mevcut olduğu 1918-1920 dönemi Azerbaycan'ın İran politikasını oluşturmaya çalıştığı, ama İran'ın ihtiyatlı yaklaşımlarıyla karşılaştığı bir dönemdir (Hasanlı, 2009: 84). Bilindiği üzere o dönemde İran uzun süre Azerbaycan'ın ismini değiştirmesi, farklı bir devlet ismi alması konusunda ısrar etmiştir (Hasanlı, 2009: 130). Sovyetler Birliği dönemindeyse Azerbaycan-İran ilişkileri çok büyük ölçüde Moskova yönetiminin İran politikaları ve Azerbaycan aydınlarının "güney Azerbaycan" söylemi çerçevesinde gelişmiştir. Bu dönemde İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarında İran'ın kuzeyinde kurulan ve yaklaşık bir yıl yaşayabilen Azerbaycan Milli Hükümeti (Balayev, 2010: 312) Sovyet-İran kriziyle beraber "güney Azerbaycan" ve "birleşik Azerbaycan" söylemlerinin de güçlenmesine neden olmuştur.

Sovyetler Birliği'nin dağılma aşamasında İran'ın Azerbaycan'la yakınlaşmasındaki amaçları aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Bağımsız ve demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti'nin oluşumunu her ne yolla olursa olsun engellemek, onun "güney Azerbaycan" a etkisini önleyerek İran'ın toprak bütünlüğünü ve iç istikrarını korumak;
- Güney Kafkasya'da ve Orta Asya'da ABD ve Türkiye'nin etkisinin artması önlemek;
- Azerbaycan Türklerinin yaşadığı coğrafyada dinsel (mezhepsel) bağların da etkisiyle yayılma alanına sahip olmak;
- Azerbaycan Cumhuriyeti örneğinde pazar kazanmak;
- Resmi "İran İslam devrimi ihracı" doktrinine uygun olarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nde İran tipli rejim oluşturmak.

Azerbaycan'ın yeniden bağımsızlığını kazanmasından günümüze kadarki dönemde, İran'ın Azerbaycan politikasında üç yaklaşım dikkat çekmiştir. Bağımsızlıktan Ebülfez Elçibey iktidarına kadarki dönemde İran bekleme politikasına ağırlık vermiştir. Belli endişelerine rağmen İran 25 Aralık 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımış, Ocak 1992'de ise Bakü'de İran Büyükelçiliği açılmıştır (Safarov, 1999: 11-12). Elçibey iktidarı döneminde İran Azerbaycan'ın söylemlerini ve politikalarını (aslında varlığını da) önemli ölçüde tehdit olarak görmüş, Ermenistan'la yakınlaşma ve her konuda anlaşma sağlama politikasına ağırlık vermiştir. Haydar Aliyev iktidarı dönemde İran, Ermenistan'ın saldırgan politikasını kınamakla beraber, Erivan'la ekonomik-ticari ilişkilerini de geliştirmiştir. Haydar Aliyev

döneminde Azerbaycan-İran ilişkilerinin Elçibey dönemine oranla daha da gelişeceğine ilişkin yoğun beklentiler bulunmasına rağmen bu dönemde de ikili ilişkilerde krizler yaşanmıştır. İlham Aliyev döneminde genel anlamda Haydar Aliyev dönemindeki dengeli dış politika sürdürüldüğü için Azerbaycan'ın İran politikası da Haydar Aliyev dönemine benzer çizgiye sahip olmuştur. Ama bu dönemde de iç ve dış etkenler dolayısıyla ikili ilişkiler zaman zaman kopma noktasına varacak kadar gerginleşmiştir.

Azerbaycan-İran ilişkilerinin niteliğinin daha iyi anlaşılması, sadece bu iki ülkenin dış politikalarının değil, bölgesel gelişmelerin, özellikle Güney Kafkasya'nın ve özel olarak da Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İran için öneminin, aynı zamanda İran dış politikasında önemli konuma sahip diğer ülkelerin Güney Kafkasya ve Azerbaycan'a yönelik çıkarlarının ve politikalarının iyi bilinmesi gerekmektedir. Azerbaycan-İran ilişkileri açısından her iki ülkenin etnik yapısı, enerji, güvenlik, Hazar'ın statüsü ve benzeri konular da önem taşımaktadır.

Azerbaycan-İran ilişkilerinin önemli süreçlerinin neo-realist yaklaşım çerçevesindeki analizini yapacak olursak, ilk üzerinde duracağımız husus ikili ilişkilerdeki sorunların uluslararası sistemin anarşik yapısından ve uluslararası sistemdeki boşluklarından kaynaklanmasıdır. Azerbaycan-İran ilişkileri yukarıda da ifade edildiği üzere daha çok Soğuk Savaş sonrası dönemin koşullarına uygun olarak gelişmiş, özellikle İran'ın mevcut uluslararası ilişkiler sisteminde "sıradışı" bir ülke olması gerçeği, İran'ın önemli bir parçasını "güney Azerbaycan"ın oluşturması ya da "parçalanmış Azerbaycan'ın güney kısmının İran'da kalmış olması" tezi uluslararası ilişkilerin anarşik yapısı gerçeği karşısında kaçınılmaz olarak gerginlikleri doğurmuştur. Yani bu yaklaşıma göre, Azerbaycan Cumhuriyeti İran'ın toprak bütünlüğüne tam saygı gösterdiğini açıklasa, "güney Azerbaycan" konusunda herhangi bir resmi söyleme sahip olmasa, hatta gayri-resmi olarak bu tarz söylemleri baskı altında tutsa bile ikili ilişkilerin ruhu tamamen değişmeyecektir.

Neo-realist kuram kendi alanında uluslararası sistem ve sistemin içindeki güvenlik anlayışına odaklanmaktadır. Küçük veya bağımsızlığını yeni kazanan devletlerin temel kaygısı da güvenlidir. Azerbaycan dış politikasına tüm dönemleri itibarıyla bakıldığında güvenlik kaygısının her zaman ön planda olduğu görülmektedir. Benzer ifadeleri İran için de kullanmak mümkündür. İran, uluslararası sistemle yaşadığı sorunlar bağlamında genel olarak, Azerbaycan isminin toprak bütünlüğü çerçevesinde yarattığı kaygı itibarıyla de özel olarak güvenlik vurgusunu ön planda tutmaktadır. Azerbaycan da bağımsızlığını güçlendirme, bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne yönelmiş tehditleri sınırlandırma bağlamında genel olarak, Ermenistan'ın işgalci saldırıları ve İran'ın rejim ihracı girişimleri bağlamında da özel olarak güvenlik vurgusunu ön planda tutmaktadır. Her iki ülkenin dış politikalarında ve birbirleriyle ilişkilerinde

bunu gözlemek mümkündür. İran'ın sürekli olarak Azerbaycan'ı İsrail ile ilişkilerinden dolayı suçlama girişimlerinin bir nedeni Azerbaycan üzerinde baskı kurma niyetiye de, bir nedeni de bu ülkenin İsrail'den ciddi tehdit algılamasıdır (Cornell, 1998: 53-55; Aras, 1998: 71-74).

İkili ilişkilerde güvenlik bağlamında sorunlu bir boyutu da Hazar'ın statüsü çerçevesinde yaşananlar teşkil etmiştir. 1998'de Azerbaycan hükümeti Batılı şirketlerle "Alov", "Araz" ve "Şerg" yataklarının işletilmesi doğrultusunda anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma imzalanırken İran tarafı hiç bir itirazda bulunmamıştır. Fakat 2001 yılı ortalarında İran yetkilileri, bu yatakların İran'a ait olduğu yönünde açıklamalar yapmaya başlamıştır. Ardından İran'ın tutumu giderek sertleşmiş, 23 Temmuz 2001'de "Alov" yatağında araştırma yapan Azerbaycan'ın "Geofizik-3" ve "Elif Hacıyev" gemileri üzerinde İran askeri uçağı uçuşlar yapmıştır. Daha sonra İran askeri gemisi Azerbaycan'a ait "Geofizik-3" gemisine yaklaşarak bölgeyi terk etmesini, aksi takdirde silah kullanacağını bildirmiştir. Bu süreçte İran uçakları Azerbaycan hava sahasını birkaç kere ihlal etmiştir. Bu olay ilk ülke arasındaki gerginliği doruk noktasına çıkarmıştır.

İran'ın eylemlerine ilk tepki Türkiye'den gelmiştir. Türkiye, İran'ı sert bir şekilde uyarılmış ve bölgede bu tür olaylara göz yummayacağını bildirmiştir. Ardından 21 Ağustos 2001'de Türkiye Cumhuriyeti Genel Kurmay Başkanı Org. Hüseyin Kıvrıkoğlu Azerbaycan'ı ziyaret etmiştir. Kıvrıkoğlu'nun ziyareti sırasında "Türk Yıldızları"nın da Bakü'de gerçekleştirdiği gösteri ve genel olarak bu ziyaret dünya basınında "Türkiye'den İran'a Gözdağı" başlığıyla yorumlanmıştır.

Öte yandan bazı araştırmacılara göre İran, Azerbaycan'da kendisi gibi dini, daha doğrusu Şiiliği temel alan bir devlet yapılanmasının gerçekleşmesini arzulamaktadır. Bu isteğini gerçekleştirmek için de İran, devamlı Azerbaycan'a kendi casuslarını göndermektedir. Nitekim Nisan 1997'ye kadar Azerbaycan'da İran adına çalışan 13 casus ortaya çıkarılmıştır. Fakat Azerbaycan yönetimi, İran'la olan ilişkilerinin daha da gerilmesini istediğinden, bu casusların yakalanması olaylarını fazla büyütmemiştir. Örneğin, Nisan 1997 tarihinde Azerbaycan İslam Partisi'nin üst düzey yöneticilerinin yargılandığı mahkemenin sonuçlanması ve bu mahkemede parti yöneticilerinin İran adına casusluk yaptıklarının açıklanması konunun ne kadar büyük bir boyut aldığını kanıtlamaktadır. İran bu konuyla ilgili sert tepkiler gösterse de, mahkeme kararlarında İran'ın, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde önemli yıkıcılık çalışmalarında bulunduğu açık şekilde ifade edilmiştir. 2000'li yıllarda benzer konularda suçlamalar daha da artmış, Azerbaycan'da gözaltına alınan çık sayıda kişinin mahkeme kararlarında rejimi devirmek ya da 2012 yılında Bakü'de düzenlenen Eurovision yarışması öncesinde terör eylemi gerçekleştirmek üzere İran'daki bazı çevrelerden talimat aldıkları yazılmıştır (Qafqazinfo, 2012; The Telegraph, 2012)

Neo-realistler güvenlik üzerinde daha çok durmakla beraber, ülkelerarası ekonomik ilişkilere de dikkat çekmektedirler. Ancak liberallerden farklı olarak neo-realistler devletlerarası ekonomik ilişkiler vasıtasıyla uluslararası arenada savaşın önlenebileceği ve barışın sağlanabileceği düşüncesinde ayrılmaktadırlar. Ekonomik ilişkileri de devletlerin güvenliklerini sağlamalarında bir araç olarak görmektedirler. Neo-realistler bu sürece tamamen realist perspektiften bakmaktadır. Çünkü devletlerin davranış ve tutumları ile ilgili pozisyonları, hareketleri, karar alma süreçleri farklı şekilde zamana göre değişebilir. Azerbaycan-İran ilişkilerine de dikkat ettiğimiz zaman olayları ve olguları da bu şekilde açıklayabiliriz. Azerbaycan için özellikle güvenlikle ilgili zafiyetleri ve hassasiyeti olan, yerleştiği bölgede bölgesel güç olan İran'la ilişkiler kurmak hiç de kolay olmamıştır. Nitekim Ebülfez Elçibey dönemi iki ülke arasındaki kriz kendini açıkça gösterirken, Haydar Aliyev ve İlham Aliyev dönemi denge politikası çerçevesinde ilişkileri yumuşatmaya yönelik dış politika adımlarını görebilmek mümkündür. Yine de yukarıda da çeşitli vesilelerle üzerinde durulduğu üzere gerginlikler daha ön planda olmuştur. Ama ikili ilişkilerde ekonomik bağlar da mevcuttur. İran Azerbaycan'ın dış ekonomik ilişkilerinde ilk yıllarda sürekli olarak ön planda olmuştur. Bu doğal olarak İran'ın Azerbaycan ile uzun sırına sahip olmasından ve Azerbaycan ekonomisinin Sovyet sonrası döneme hızlı geçiş yapamamasından kaynaklanmıştır. İkili ekonomik ilişkilerde Azerbaycan'daki İran yatırımlarının yanı sıra enerji alanındaki işbirliği de önemli rol oynamıştır. İran Azerbaycan'ın Nahçıvan bölgesine, bunun karşılığında ise Azerbaycan bazı diğer bölgelerde İran'a doğal gaz satmaktadır (Azertac, 2004; Xalq Qezeti, 2011).

İran Azerbaycan doğal kaynaklarının üretim sürecinde yer almaya çalışmıştır. Bu konudaki ilk girişimleri Azerbaycan'daki konsorsiyumlarda yer alan büyük Batılı şirketlerin tepkileri nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ama daha sonra Azerbaycan'daki bazı kuyulara ilişkin projelerde yer almıştır (örneğin, "Şahdeniz" ve "Talış Denizi" anlaşmalarında %10'luk bir pay almıştır).

İran Azerbaycan doğal kaynakları için geçiş güzergahı olma potansiyeline sahiptir ve uzun süre bu konuda senaryolar gündeme getirilmiş, projeler önerilmiştir. Bakü-İran hattı ile Azerbaycan petrolünün İran üzerinden Basra Körfezi'ne ve oradan da tankerlerle dünya piyasalarına taşınması teorik olarak mümkün olmakla beraber ABD başta olmak üzere Batılı devletlerin endişeleri ve Azerbaycan'ın bazı kaygıları nedeniyle bu seçenek gündemden kalkmıştır. Son dönemlerde ise Azerbaycan'ın İran doğal kaynakları için geçiş güzergahı olması (İran'ın TANAP'a katılması) ihtimalinden bahsedilmektedir.

İran'ın Azerbaycan üzerinden Rusya ile birlikte gerçekleştirebileceği Güney-Kuzey hattı düşüncesi, Hazar çerçevesinde ekonomik ve çevresel konularda

işbirliği potansiyeli de ikili ekonomik ilişkilerin önemli ayrıntılarından. Bu ifade edilenlerin Azerbaycan-İran ilişkileri için olumlu katkı yaptığı, fakat ikili ilişkilerin niteliğini tamamen değiştiremediği gözlenmektedir.

Neo-realist John Mearsheimer, "Back to the Future" başlıklı makalesinde, Soğuk Savaş'ın sona ermesinin, aşırı milliyetçilik ve etnik çatışmaların geniş istikrarsızlık ve çatışmalara yol açacağını, geçmişin çok kutuplu geleneksel güç dengesi politikalarının dönüşüne neden olmasının muhtemel olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda ister Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki, isterse de Güney Azerbaycan'da yaşayan ve sayıları 30-35 milyon olarak ifade edilen Azerbaycan Türklerindeki milliyetçilik duygusunun Azerbaycan-İran ilişkileri açısından gerginleştirici etken olduğu görülmektedir.

Yine, İran liderlerinin Genceli Nizami'den bahsederken "fars şairi" tabirini kullanmaları, genel olarak Fars milliyetçiliği temelinde Azerbaycan tarihine ve kültürüne ait değerleri sadece Farslara aitmiş gibi ifade etmeleri de ikili ilişkiler açısından dönemsel gerginliklere neden olmaktadır.

Sonuç

Genel olarak değerlendirecek olursak, Azerbaycan-İran ilişkilerinin doğası ve temel dinamikleri itibarıyla uluslararası ilişkiler teorileri içerisinde neo-realizm çerçevesinde ele alınması daha doğru olacaktır. Çünkü yukarıda da ifade edildiği üzere Azerbaycan-İran ilişkilerinin temelinde kaygılar (özellikle de güvenlik kaygıları), uluslararası ilişkilerde gücün önemine, uluslararası sistemin anarşik yapısına olan inanç ve benzeri etkenler yatmaktadır. Belli bir tarihi birlikteliğe rağmen ikili ilişkilerde sorunlar daha çok dikkat çekmiştir. Hatta zaman zaman sorunlar ilişkileri kopma noktasına getirecek kadar tırmanmıştır.

Özellikle Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasından sonraki ilk dönemdeki yaygın kanaate göre İran, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ABD ve Türkiye ile ilişkileri sonucunda bölgede güçlenmesinin, kendi sınırları içinde bulunan yaklaşık 30 (bazı kaynaklara göre 35) milyonluk Azerbaycan Türkü'nün bağımsızlık eylemlerinin artmasına neden olacağından endişelenmiştir. Ayrıca İran, Azerbaycan'ı Filistin topraklarını işgal eden İsrail ile ilişkiler kurduğu için suçlamıştır. Suçlamaya gerekçe olarak da dini faktörleri öne çıkarmıştır. Ama İran kendisi o sırada Azerbaycan topraklarını işgal eden Ermenistan'la çok sıkı ilişkiler içerisinde olmuştur. Hatta Ermenistan yetkilileri defalarca zor koşullarda kendilerine destek olan İran'a teşekkür etmişlerdir. Hazar'ın statüsü konusunda Azerbaycan'ın tutumuna en çok karşı çıkan taraf İran olmuştur. Ayrıca İran'ın Azerbaycan'a "rejim ihraç" etme girişimleri de bu dönemde Azerbaycan yönetimi tarafından sürekli olarak tepkiyle karşılanmıştır. Yani Azerbaycan'ın varlığını ve güçlenmesini önemli ölçüde kendisi için tehdit olarak algılayan İran kendisi politika ve söylemleriyle Azerbaycan'ı rahatsız etmiştir.

Yine neo-realist kuramın vurguladığı üzere devletler diğer devletlerle ilişkilerinde sadece güvenlik kaygılarını değil, ekonomik çıkarlarını da dikkate almaktadırlar. Bu çerçevede Azerbaycan-İran ilişkilerinin ekonomik boyutunun ikili ilişkilerde önemli bir köprü rolü oynadığı gerçeği görülmektedir. Ama yine de ekonomik boyutun güvenlik kaygılarını gidermediğini ve gölgede bırakmadığını ifade etmek mümkündür.

Kaynakça

- “ARDNŞ və İran Milli Qaz İxracı Şirkəti arasında təbii qazın alqı-satqısına dair Sazişin əsas şərtləri imzalanmışdır”, *Xalq Qezeti*, 13.01.2011
- Wendt, Alexander, *Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi*, Çeviren Helin Sarı Ertem, Suna Gülfer İhlamur Öner, İstanbul, Küre, Birinci Basım, 2012.
- Balcı, Ali, Kardaş, Şaban, *Uluslararası İlişkilere Giriş*, İstanbul, Küre, 2. Baskı, 2014.
- Yılmaz, Aytekin, *Küresel Dünyada Uluslararası İlişkiler Teori - Temel Kavramlar - Yeni Gelişmeler*, İstanbul, Kadim Yayınevi, 2. Baskı, 2013.
- Aras, Bülent, “Post-Cold War Realities: Israel’s Strategy in Azerbaijan and Central Asia”, *Middle East Policy*, Cilt 5, Sayı 4, Ocak 1998, s. 68-82
- Hasanlı, Cemil, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyaseti (1918-1920)*, Bakü, Azərbaycan Dışişleri Bakanlığı, 2009
- Brauch, Hans Günter, “Güvenliğin Yeniden Kavramsallaştırılması: Barış, Güvenlik, Kalkınma ve Çevre Kavramsal Dörtlüsü”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt 5, Sayı 18, Yaz 2008, s. 1- 47.
- Baylis, John, “Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kavramı”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt 5, Sayı 18, Yaz 2008.
- Booth, Ken, Smith, Steve, *Uluslararası İlişkiler Kuramları*, Çeviren Muhammed Aydın, Andrew Linklater, Kuramda ve Pratikte Neo-realizm, İstanbul, Röle Akademik Yayıncılık, 1. Basımdan Çeviri, 2015.
- Şahin, Mehmet, Şen, Osman, *Uluslararası İlişkiler Teorileri Temel Kavramlar*, İstanbul, Kripto Yayınevi, 1. Baskı, Ocak 2014.

Roskin, Michael G., Berry, Nicholas O., *Uluslararası İlişkiler: U'nin Yeni Dünyası*, Çeviren Özlem Şimşek, Ankara, Adres Yayınları, 1. Baskı, Şubat 2014.

Küçüksolak, Övgü Kalkan, "Güvenlik Kavramının Realizm, Neo-realizm Ve Kopenhag Okulu Çerçevesinde Tartışılması", *Turan-Sam*, Yıl: 2012, Cilt: 4, Sayı: 14, İlkbahar, 2012

Safarov, Perviz, *90'lı yıllarda Azerbaycan'ın Uluslararası Durumu ve Dış Politikası*, Bakü, 1999.

Gözen, Ramazan, *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, Eyüp Ersoy, "Realizm", İstanbul, İletişim Yayınları, 1 Baskı, 2014

Cornell, Svante E., "Iran and the Caucasus", *Middle East Policy*, Cilt. 5, Sayı 4, Ocak 1998, s. 51-67

Arı, Tayyar, *Postmodern Uluslararası İlişkiler Teorileri: Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Yaklaşımlar*, Bursa, Dora Yayınevi, 2014

Knutsen, Torbjorn L., *Uluslararası İlişkiler Teorisi Tarihi*, Çeviren Mehmet Özbay, İstanbul, Açılım Kitapevi, İkinci Baskı, 2015.

Balayev, Xaqan, "Cenubi Azerbaycanda Demokratik Harekatın (1941-1946-cı iller) Meğlubiyeti: Siyasi ve Geosiyasi Sebebler", *Journal of Azerbaijani Studies*, Xezer Üniversitesi, Yıl: 2010, Sayı: 6, s. 312-331.

"Azərbaycan-İran Sənədlərinin İmzalanması", *Azertac*, 05.08.2004, http://azertag.az/xeber/AZARBAYCAN_IRAN_SANADLARININ_IMZALANMASI-317473 .

"İran `Eurovision` terrorunu təkzib etdi", *Qafqazinfo*, 17.11.2012, <http://www.qafqazinfo.az/siyaset-2/iran-eurovision-terrorunu-tekzib-etdi-29266>.

"Azerbaijan arrests `22 Iranian spies`", *The Telegraph*, 14 Mart 2012, <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/azerbaijan/9144424/Azerbaijan-arrests-22-Iranian-spies.html>.

